

УДК 94 : 322 (37) “00/01”

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РИМСЬКОГО УРЯДУ В ДОБУ ПРИНЦИПАТУ (I–II століття н. е.): ТРАДИЦІЙНІ ТА ЧУЖОЗЕМНІ КУЛЬТИ

Олег ПЕТРЕЧКО

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра археології та історії стародавнього світу

У статті розглядається еволюція релігійної політики римського уряду у добу принципату. Встановлено, що нагляд держави за релігійним життям посилювався. Під контроль уряду переходять жрецькі колегії. Більше зусиль докладається для підтримання у належному стані культових споруд. Зростає значення культу богів та богинь, які з тієї чи іншої причини були особливо близькі імператору, але перебували раніше у затінку: Аполлона, Діани, Венери, Марса, Миру. Важливою рисою релігійної політики стало запровадження культу імператора. Щодо іноземних культів політика уряду еволюціонувала від рішучої протидії за Августа до невторчання, а згодом і певної підтримки за його наступників. Імператори змушені були брати до уваги духовні потреби населення держави. Тому іноземні культу розвиваються, по суті, безперешкодно. Однак і тут критерієм було забезпечення стабільності у державі та можливість контролювати даний культ. Якщо та чи інша релігія цим вимогам не відповідала, уряд рішуче застосовував репресивні заходи, як у випадках друїдизму та християнства.

Ключові слова: Рим, принципат, релігійна політика, релігійні культури.

На розвиток сучасної цивілізації визначальний вплив мали антична культура та її компоненти, у тому числі й така її важлива складова, як римська релігія. При усій відмінності між християнством та античною релігією багато сучасних релігійних термінів використовувались ще римлянами: релігія (*religio*), понтифік (*pontifex*), вівтар (*altaria*) тощо. Набагато більше таких слів-термінів збереглося у романських мовах: *dio, dios, dieu, deus (deus), tempio, templo, temple (templum)* та інші. Окремі храми римських богів стали згодом християнськими святинями. Зокрема, у 609 р. н. е. папа Боніфаций IV освятив Пантеон, збудований ще в 27 р. до н. е. Марком Віпсанієм Агріппою і реставрований згодом імператором Адріаном, як християнську церкву у пам'ять усіх мучеників під ім'ям *Sancta Maria ad Martyres* (сьогодні *Sancta Maria Rotonda*). Цей храм християни використовували для богослужінь понад тринадцять століть¹. Частина збудованого Тіберієм храму Августа була перед VI ст. перетворена на церкву

¹ Laing G. J. *Survivals of Roman religion*. London, 1931. P. 236.

Sancta Maria Antiqua, після землетрусу 847 р. на її місці заснована церква *Sancta Maria Nuova*². Сьогодні висловлюються думки про наступність античної релігії та християнства. На переконання Джона Елснера, священні зображення Візантії і середньовічного Заходу були ближчими до мистецтва античного політеїзму, аніж це визнавали Отці Церкви чи антиквари доби Відродження³. Ще в V ст. н. е. християнські мислителі, що гаряче захищали монотеїзм, не могли позбутися натовпу “язичницьких” богів: вони їх висміювали, але не відкидали та розміщували серед демонів⁴.

Уже самі римляни не були одноставними щодо значення слова *religio*. Одні схилилися до того, що суть релігії полягає в старанному дотриманні ритуалу, інші – що у тісному зв’язку з богами, коли людина бере на себе певні зобов’язання щодо них. У латинській та грецькій мовах дохристиянського періоду не існувало терміну для “релігії” у сучасному розумінні слова. Не було теологічного догмату римської релігії, віри у безсмертність, спасіння душі тощо. За своєю суттю римська релігія була політеїстичним культом, спрямованим на забезпечення прихильності богів: саме від неї, як вірили римляни, залежав їхній добробут та безпека. Ціцерон говорив, що релігія полягає у благочестивому поклонінні богам: *deorum cultu pio continetur*⁵. Іменник *cultus* пов’язаний із дієсловом *colere*, що має різні значення: обробляти землю, піклуватись, шанувати, поважати, поклонятися. Вважалося, що боги захищають особу чи державу, якщо ті належним чином дотримуються їхнього культу. В оді, написаній у 28 р. до н. е. (після завершення чергового періоду громадянських війн), Гораций, звертаючись до римлян, говорить про покуту за гріхи їхніх батьків, доки не будуть відбудовані усі храми: *donec templa refeceris aedesque*⁶.

Таким чином, традиційна римська релігія була по суті прагматичним договірним зв’язком, що базувався на принципі *do ut des* (“даю, щоб ти дав”). До богів звертались із проханнями і сподівались на сприятливу відповідь⁷. При цьому самі римляни, мабуть, не знали точного числа своїх богів. Частина з них мала свій культ у Римі з найдавніших часів, частина була долучена до римського пантеону пізніше.

Погляди дослідників стосовно римської релігії періоду імперії є неоднозначними. Деякі автори твердять про її виродження, ослаблення зв’язку з рідними богами, поширення східної філософії та східних культів, нездатність

² Platner S. B. A Topographical Dictionary of Ancient Rome / Completed and revised by T. Ashby. London, 1929. P. 64.

³ Elsner J. Image and Ritual: reflections on the Religious Appreciation of Classical Art // The Classical Quarterly. London, 1996. No. 2. New Series. Vol. 46. P. 531.

⁴ Шайд Д. Религия римлян / Пер. с фр. Москва, 2006. С. 156.

⁵ Cic., Nat. D. I, 117 (за виданням: Cicero Marcus Tullius. De natura deorum. London; Cambridge, 1967).

⁶ Hor., Od. III, 6, 2–3 (за виданням: Horatius Flaccus Q. Opera. Edinburgi, 1806).

⁷ Warrior V. M. Roman Religion. Cambridge, 2006. P. 6.

римської релігії задовольнити релігійні почуття та потреби, натомість інші – вважають такий підхід однобічним. Загалом в історіографії проблеми набули обґрунтування декілька, подекуди суперечливих тез і підходів:

· *взаємозв'язок римської релігії з політичним життям як причина занепаду і спроби реформ згори*

Михайло Корелін виходив з того, що основною причиною занепаду римської релігії став саме її тісний зв'язок з політикою⁸. Тоді як на думку Ричарда Гейнзе, твердження про занепад римської релігії наприкінці республіки вірне лише частково. Головним для сприйняття римської культури є розуміння того, що культ приватний і культ державний у Римі існували цілком окремо – як *res private* і *res publica*. Незліченні вотивні написи свідчать, що населення сіл та містечок Італії дотримувалося давніх релігійних практик за часів Августа і значно пізніше. Натомість державний культ по суті був у занепаді, або наближався до занепаду: ритуали та культу, святині та вівтарі були занедбані, ніхто не вважав за потрібне потурбуватися про їх утримання⁹.

Михайло Машкін стверджує, що відродження римської релігії за Августа могло мати значення лише для Рима та Італії. Основний зміст політичної трансформації полягав у тому, що місто-держава поступалося місцем світовій монархії. Життя поліса було пов'язане із прадавньою національною релігією, імперія теж повинна була отримати якусь релігійну санкцію. Єдина імперія повинна була мати єдиний культ, що і втілилось спершу у культі Цезаря, а згодом – Августа¹⁰. На думку Алена Хаса, від часу битви біля мису Акцій (31 р. до н. е.) до заборони поганської релігії Феодосієм (392 р. н. е.) визначальними рисами релігійного розвитку є наступні чинники: єдність імперії; велика кількість культів, доктрин та божеств, що співіснували один з одним чи боролись за домінування; спершу повільне, а потім швидке зростання ролі християнства¹¹. Олена Штаерман, спираючись на епіграфічний матеріал, вказує, що при всіх локальних варіантах релігії в основному залишалась римською релігією і про її занепад, у всякому разі, коли мова йде про широкі народні маси, навряд чи можна говорити¹².

Артур Нок схиляється до того, що стан почуттів народних мас наприкінці Республіки навряд чи можна оцінити. З творів Ціцерона та Варрона складається враження, що люди навколо них були схильні або до забобону (*superstitio*), або до недалекого, руйнівного скептицизму¹³. Гастон Буасьє вважає, що спроби релігійного відродження Августа не слід відділяти від його моральних реформ.

⁸ Корелін М. С. Паденіє античнаго міросозерцання. С.-Петербургъ, 1901. С. 14.

⁹ Heinze R. *Kultura Augustowska / Przekł. z niem.* Lwów, b.r. S. 49–53.

¹⁰ Машкин Н. А. *Принципат Августа: происхождение и социальная сущность.* Москва; Ленинград, 1949. С. 563–564.

¹¹ Hus A. *Greek and Roman Religion / Transl. from French.* New York, 1962. P. 141.

¹² Штаерман Е. М. *Социальные основы религии Древнего Рима.* Москва, 1987. С. 209.

¹³ Nock A. D. *Religious developments from the close of the Republic to the death of Nero // Cambridge Ancient History (далі – САН).* Cambridge, 1934. Vol. X. P. 468.

І релігійні, і моральні реформи, які себе взаємно підтримували, були спрямовані на те, щоб повернути римлянам попередні звичаї та вірування. Август піклувався не про релігію взагалі, але лише про релігію Риму і зробив для того лише те, що можна було зробити – відновив культ, який був для неї усім. Римська релігія, яка наприкінці республіки, здавалось, була на грані загибелі, за імперії досить зміцніла. Протягом перших двох століть у Римі об'єдналися усі релігії стародавнього світу. Це змішування вірувань відповідало взаємному зближенню народів. Східні культури сприяли оновленню римської релігії і не лише не прискорили її смерть, але додали їй кілька століть життя¹⁴.

· *позитивний/негативний вплив східних культів*

Франц Альтгейм найбільш важливими релігійними принципами часу Августа вважає негативне ставлення до богів Сходу та велику прихильність до чудових досягнень грецької та римської релігій. Він наголошує, що у період правління Августа було зупинено просування іноземних культів і визначено ставлення до них протягом наступних двох століть; римська офіційна релігія була здатна захищати себе у своїх традиційних формах. Лише за Северів з'явилися нові можливості для богів Сходу¹⁵. На думку Джона Уайта Даффа, у східних культурах моральні почуття відповідали ідеям очищення від провини, їм був притаманний тісніший зв'язок з божеством, аскетичні самозречення та оцінка людського життя згідно з його добрими та людськими справами. Вони могли дати набагато більше духовної підтримки, ніж гетерогенний римський політеїзм¹⁶.

· *політеїстична релігія і ставлення до неї римського соціуму та роль влади*

Джон Норт головними римськими богами вважає Юпітера, Юнону, Марса та Аполлона. У той же час він звертає увагу на труднощі поділу богів на головних та другорядних. На думку Д. Норта, центральну і координуючу роль у римській релігії відігравав сенат. Важливим фактом він вважає те, що релігійна влада була розпорошена серед правлячої еліти: магістратів, жерців та сенаторів¹⁷. Аріадна Стаплс, чия книга присвячена участі римських жінок в релігійних практиках, намагається простежити як римські культури і ритуали формували та відображали сприйняття суспільством жінок як однієї з його складових. Звідси дослідниця пропонує підходити до римської релігії як до системи взаємопов'язаних культів¹⁸. Деніс Фіні стверджує, що сприйняття релігії різними соціальними групами римського суспільства не було однаковим. Говорячи про ставлення до римської релігії з боку еліти, він наголошує на її нещирості. На його думку, вона підтримувала релігійні традиції лише для політичних цілей, щоб

¹⁴ Буассье Г. Римская религия от времен Августа до Антонинов / Пер. с фр. Москва, 1914. С. 84–85, 298, 301, 367–368.

¹⁵ Altheim F. A History of Roman Religion / Transl. from German. London, 1938. P. 350, 455.

¹⁶ Duff J. W. Social life in Rome and Italy // САН. 1934. Vol. X. P. 773.

¹⁷ North J. A. Roman Religion. Oxford, 2000. P. 28, 35.

¹⁸ Staples A. From good goddess to vestal virgins: sex and category in Roman religion. London, 1998. P. 157.

перехитрити своїх опонентів та обдурити плебс¹⁹. Д. Норт не заперечує факту поширення серед окремих представників еліти певних філософських систем, що критично ставилися до релігії. Однак вважає безпідставним робити з цього висновок щодо наукового раціоналізму усїєї еліти, яка експлуатує темні маси²⁰. Джон Шайд погоджується з тим, що еліта маніпулювала ірраціональними страхами простого народу, щоб краще підкорити його своїй волі, але це, на його думку, можна сказати про усї релігії²¹. На думку Д. Норта, немає доказів того, що імператорський культ був організований з центру імперії, це була ініціатива на місцях, яку підтримувала чи не підтримувала місцева влада. Він вважає помилкою надмірне підкреслювання новизни чи суперечливості цього культу. У багатьох регіонах цей культ був узгоджений з місцевими традиціями. Ритуал апофеозу розвинувся з поховального ритуалу аристократичних родів республіки²².

Михайло Абрамзон, використовуючи нумізматичний матеріал, приходять до висновку, що основу консервативної релігійної політики Августа складала, перш за все, його *pietas* щодо Юлія Цезаря. Август, як і його противники, намагався підкреслити свою злитість з державною релігією, продемонструвати свою повагу до “звичаїв предків”. Основу релігійної політики імператорів I–II ст. складала опора на традиційну римську релігію і імператорський культ. Проте починаючи з Флавіїв монети відображають появу східних культів²³. Бет Севері звертає увагу на те, що Август, який очолив колегію понтифіків у 12 р. н. е., підкреслюючи свою відповідальність за зв’язок Риму з богами, використовує як аналогію роль батька у сім’ї, що є посередником між сім’єю та богами. Він був першим, хто підкреслив бачення держави, в якій влада і відповідальність лягають на одну людину²⁴.

* * *

Незважаючи на тривалий науковий інтерес, релігійний розвиток Стародавнього Риму у період ранньої імперії потребує подальшого вивчення. Мета нашої розвідки – простежити еволюцію релігійної політики римського уряду щодо традиційних та чужоземних культів у добу принципату.

Для римлян не існувало виразної різниці між релігією і політикою. У Римі релігія та політика формували по суті єдиний культурний інститут²⁵. Діяльність римських магістратів супроводжувалася чітко визначеними релігійними

¹⁹ Feeney D. C. *Literature and Religion at Rome*. Cambridge, 1998. P. 173.

²⁰ North J. A. *Roman Religion*. P. 31.

²¹ Шайд Д. Религия римлян. С. 156.

²² North J. A. *Roman Religion*. P. 52–53, 59–60.

²³ Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. Москва, 1995. С. 367, 421.

²⁴ Severy B. *Augustus and the family at the birth of the Roman Empire*. New York; London, 2003. P. 97–99, 138.

²⁵ Staples A. *From good goddess to vestal virgins...* P. 3.

церемоніями. Римське право детально визначало що повинно, а що не повинно вважатись священним²⁶. Державні ритуали проводились для людей за державні кошти і державними посадовими особами. Держава (чи її офіційні представники) стояла між особою та надприродним – так як глава сім'ї завжди стояв між членами сім'ї та богами²⁷. Жрецькі посади часто обіймали політично активні громадяни. Багато жерців (як і колишні магістрати) були членами сенату, що регулярно розглядав питання релігії²⁸. Дотримання культу завжди перебувало під пильним контролем держави. Перехід до принципату сприяв посиленню урядового нагляду за релігійним життям в країні.

Будівництво і відновлення храмів. Октавіан, переможно завершивши громадянські війни, розпочав свою діяльність у релігійній сфері з того, до чого закликав римлян Горацій у вже згадуваній нами оді. Він спорудив (*feci*) та відновив (*refeci*) низку храмів: Аполлона, божественного Юлія, кілька храмів Юпітера (*Iovis Feretri, Iovis Tonantis, Iovis Libertatis*), Квіріна, Мінерви, Юнони (*Iunonis Reginae*), ларів, богів-пенатів (*deum Penatium*), Юності (*Iuventatis*), Великої Матері (*Matris Magnae*), Марса Месника (*Martis Vltoris*). Він, ймовірно, збудував монументальний вхід у *Lupercal* – печеру біля підніжжя Палатинського пагорба, в якій, за переказами, вовчиця вигодувала Ромула та Рема. Як зазначає Август, у 28 р. до н. е., за дорученням сенату він відновив 82 храми²⁹. Діон Кассій вносить уточнення: храми, які були споруджені приватними особами, він наказав реставрувати їхнім дітям та нащадкам (*τοῖς τε παισὶν αὐτῶν καὶ τοῖς ἐκγύοις*), якщо вони були живі, а решту відновив сам³⁰.

Бачимо, що значне число храмів наприкінці республіки потребувало реставрації. Деякі з них, за словами Тита Лівія, розвалювалися від старості, як приміром храм Юпітера Переможного (*aedem Feretri Iovis quam vetustate dilapsam*)³¹. “Від старості та недбалості” (*vetustate atque incuria*) – додає Корнелій Непот. За його словами, на необхідність ремонту цього храму, що був заснований ще Ромулом, увагу Августа звернув Аттік³². Светоній вказує, що Август відбудував (*refecit*) храми (*aedes sacras*), що були зруйновані часом або знищені пожежами (*vetustate conlapsas aut incendio absumptas*)³³. Зокрема

²⁶ Stewart P. Statues in roman society: representation and response. Oxford, 2003. P. 206.

²⁷ Nock A. D. Religious developments... P. 465.

²⁸ Warrior V. M. Roman Religion. P. 7.

²⁹ RG 19-21 (за виданням: Res gestae divi Augusti. Bristol, 1978).

³⁰ Dio Cass. LIII, 2, 4 (за виданнями: Dio Cassius. Roman History. London; Cambridge, 1917. Vol. V: Books XLVI–L; Cassii Dionis Cocceiani. Historiae Romanae quae supersunt. Lipsiae, 1829. T. III: Lib. L–LX; Dio's Roman History. London, 1924. Vol. VIII: Books LXI–LXX).

³¹ Liv. IV, 20, 7 (за виданнями: Livius Titus. Ab Vrbe condita. Lipsiae, 1857. Vol. I: Lib. I–X; Livius Titus. Ab Vrbe condita. Lipsiae, 1860. Vol. II: Lib. XXI–XXX; T. Livii Patavini. Historiarum ab Urbe condita. Oxonii, 1814. T. III: Lib. XXXI–LX).

³² Nep., Att. 20 (за виданням: Nepos Cornelius. De vita excellentium imperatorum / Editio secunda. Philadelphia, 1845).

³³ Suet., Aug. 30, 2 (за виданням: Suetonii Tranquilli C. Vitae duodecim Caesarum cum scriptis minoribus et fragmentis. Lipsiae, 1845).

у 31 р. до н. е. пожежа знищила храми Церері та Надії³⁴. Лівій та Овідій мали підстави називати Августа засновником та реставратором храмів: *templorum omnium conditorem aut restitutorem*³⁵ та *templorum positor, templorum sancte repostor*³⁶. Отже, з переходом до принципату можна вести мову про початок активних заходів уряду, спрямованих на відновлення культових споруд.

Наступники Августа продовжили його політику. Тіберій освятив храми, реставрація яких була розпочата Августом: Флорі, Янусу, Надії (*Spei*), а також храм Ліберу, Лібері та Церері³⁷. Він взяв на себе турботу про відновлення храму богині Венери на горі Ерік (*Erycus*), коли до нього звернулися з проханням щодо цього жителя Сегести (міста на заході Сицилії)³⁸. Проте відбудувати цю святиню довелося Клавдію, який виділив на для цього кошти із державної скарбниці³⁹. Імператор Калігула відновив храми богів у Сіракузах. Мав він намір закінчити спорудження храму Аполлона у Мілеті⁴⁰. Цей храм, зведений близько 300 р. до н. е. на місці спаленого Ксерксом, до того часу – через свої величезні розміри – стояв без даху⁴¹. Імператор Веспасіан відбудував Капітолій, що постраждав під час громадянської війни, причому імператор особисто брав участь у роботах⁴² і слідкував за ретельним дотриманням традиційних релігійних церемоній. Жерці дозволили змінити лише висоту храму – новий храм став вищим за попередній⁴³. Жрецька колегія *sodales Titii* присвятила Веспасіану напис, що був знайдений у XV ст. на камені поблизу Капітолію. У написі говориться про збереження цим імператором державних церемоній та відновлення священних храмів: *conservatori caerimoniarum / publicarum et / restitutori aedium sacrarum*⁴⁴.

Святилища богів отримували від імператорів щедрі дарунки. Август обдарував храм Юпітера Капітолійського золотом, перлинами та коштовним камінням⁴⁵. Дарунки на 100 мільйонів сестерцій – за рахунок воєнної здобичі (*ex manibiis*) Августа – отримали римські храми Марса Месника, Вести, божественного Юлія (*divi Iuli*), Аполлона і той же храм Юпітера на Капітолії⁴⁶.

³⁴ Dio Cass. L, 10, 3.

³⁵ Liv. IV, 20, 7.

³⁶ Ов., Fast. II, 63 (за виданням: *Ovid. Fasti*. London, 1931).

³⁷ Tac., Ann. II, 49 (за виданням: *Tacite. Annales*. Paris, 1924. Т. II. Liv. I–VI; Т. III. Liv. XI–XII).

³⁸ Ibid., IV, 43.

³⁹ Suet., Claud. 25.

⁴⁰ Ibid., Calig. 21.

⁴¹ Strabo XIV, 1, 5 (за виданням: *Strabo. Geography*. London, 1929. Vol. VI. Books 13–14).

⁴² Suet., Vesp. 8, 5.

⁴³ Tac., Hist. IV, 53 (за виданням: *Tacitus. Historias et libros minores continens*. Lipsiae, 1893).

⁴⁴ ILS 252 (за виданням: *Inscriptiones Latinae selectae* / Ed. H. Dessau. Berolini, 1892. Vol. I).

⁴⁵ Suet., Aug. 30, 2.

⁴⁶ RG 21.

Реставруючи храм, Август та його наступники планували роботу так, щоб річниця нового освячення співпала з особливою, пов'язаною з життям імператора датою (наприклад, з 23 вересня – днем народження Августа), надаючи традиційному святу божества політичне значення. Зокрема, за Августа 23 вересня стало днем освячення шести храмів, розташованих у районі цирку Фламінія⁴⁷. Вергілій, описуючи потрійний тріумф Октавіана в 29 р. до н. е., говорить про його обітницю італійським богам освятити у Римі триста величних храмів: *dis Italis votum immortale sacrabat, maxima ter centum totam delubra per urbem*⁴⁸.

Підтримка жрецьких колегій. Будуючи та реставруючи храми, Август турбувався також про відновлення діяльності традиційних жрецьких колегій. Окремі з них в останні роки республіки практично не функціонували. Зміст та функції деяких колегій, як наприклад *sodales Titii*, були повністю втрачені⁴⁹. Було відновлено давно забуту церемонію *augurium salutis*⁵⁰, обрано жерців Юпітера (*Diale flamonium*). Август відновив релігійні ігри: Луперкалії, Столітні та Компіталії – щорічне свято на честь ларів, богів-охоронців, що проводилось на перехрестях (*sacrum Lupercale, ludos Saeculares et Compitalicios*)⁵¹.

Велике значення релігійних колегій зумовлювалось складністю ритуалів у римській релігії, суть яких була не до кінця зрозуміла уже самим римлянам того часу. Під час обрядів виголошувались сталі формули, в яких – під загрозою накликати на себе гнів божества – не можна було припускатись щонайменших неточностей. Звичайно не кожен міг виконати належним чином обряд, присвячений вшануванню того чи іншого бога. У цій справі на допомогу приходили жерці, об'єднані в релігійні колегії. Не існувало жодного репресивного механізму, що дозволяв би жерцям покарати якогось громадянина за недотримання процедури релігійного обряду. Проте, вплив жерців базувався на тому, що громадяни самі прагнули дотримуватись цих обрядів, не бажаючи опинитись віч-на-віч з розгніваним божеством.

В епоху імперії діють ті самі жрецькі колегії, що й за республіки. Практично не змінюється число жерців у колегіях: збільшення відбувається лише як виняток на одну чи дві особи. До колегії понтифіків, ймовірно, були зараховані фламینی Цезаря, Августа та інших обожнених імператорів. Престижність головних жрецьких посад зростає, як наслідок – посилюється відбір⁵². У 12 р. до н. е., після смерті Лепіда, Август очолив найбільш авторитетну жрецьку колегію – понтифіків⁵³. Титул *Pontifex Maximus* римські імператори утримували аж до

⁴⁷ Шайд Д. Религия римлян. С. 44.

⁴⁸ Verg., Aen. VIII, 714–716 (за виданням: Virgil. Aeneid. Book 8. Cambridge, 1976).

⁴⁹ Штаерман Е. М. Социальные основы религии... С. 167.

⁵⁰ Dio Cass. LI, 20, 4.

⁵¹ Suet., Aug. 30, 4.

⁵² Шайд Д. Религия римлян. С. 139–143.

⁵³ Dio Cass. LIV, 27; R.G. 10; Suet., Aug. 31.

кінця IV ст. н. е., і лише імператор Граціан (375–383 рр. н. е.) відмовився від нього. Саме главою колегії понтифіків зображений Август на знаменитому Вівтарі Миру⁵⁴. Хоча зазвичай поєднання членства в різних колегіях однією особою не практикувалось⁵⁵, Август окрім того був членом наступних колегій: авгурів, квіндецемвірів (*XV virum sacris faciundis*), септемвірів (*VII virum epulorum*), арвальських братів, *sodalis Titius*, феціалів⁵⁶.

На перший погляд членство імператора в жрецьких колегіях було лише почесною формальністю. Проте саме тут він отримував додаткові підстави законного обґрунтування того чи іншого рішення – виходячи з компетенції конкретної колегії. Кожна колегія відповідала за певну сферу сакрального права. Зокрема, члени колегії авгурів передбачали майбутнє за різними знаменнями: громом та блискавкою, поведінкою та летом птахів. Ціцерон стверджує, що їх рішення повинні бути виконані безумовно: “що б авгури не оголосили незаконним (*injusta*), нечестивим (*nefasta*), нещасливим (*vitiosa*), зловісним (*dira*), хай це не буде виконане та звершене; хто ж не послухається, хай буде покараний смертю (*capital esto*)”⁵⁷. Проте опис Ціцерона вочевидь не відповідав реаліям того часу: насправді авгури могли лише рекомендувати сенату певні дії, і тільки сенат міг проголосити закон недійсним⁵⁸.

Квіндецемвіри відповідали за збереження Сівілліних книг (*libri Sibyllini*) та тлумачили пророцтва, що у них містилися, звертаючись за консультаціями до компетентних у цих питаннях осіб – магістрів. Септемвіри контролювали банкети на честь капітолійських богів – Юпітера, Юнони і Мінерви. Колегія арвальських братів молилась за успішне дозрівання врожаю. Феціали слідкували за дотриманням принципів міжнародного права: оголошенням війни чи укладанням договорів. Причому особа феціала вважалась недоторканною. Функції *sodalis Titius* були пов’язані із здійсненням культу підкорених римлянами общин.

Вищим контрольним органом щодо усіх релігійних питань була колегія понтифіків. До її компетенції належали складання календаря, обряди, жертвоприношення, сакральне право та інше. Тому понтифіки мали можливість впливати і на політичне життя держави. У календарі фіксувалися дні, в які було дозволено (*dies fasti*) або заборонено (*dies nefasti*) вести справи та навіть збиратись для їх обговорення. Понтифіки давали рекомендації магістратам, сенату та іншим колегіям щодо питань, пов’язаних з релігією. Імператор, як глава колегії понтифіків, мав вирішальне слово щодо усіх дискусійних питань, які торкалися релігії. Лише після роз’яснень імператора сенат приймав рішення

⁵⁴ Strong A. Roman sculpture from Augustus to Constantine. London; New York, 1907. P. 47.

⁵⁵ North J. A. Roman Religion. P. 26.

⁵⁶ RG 7.

⁵⁷ Cic., Leg. II, 21 (за виданням: Cicero Marcus Tullius. De re publica. De legibus. Cambridge; London, 1928).

⁵⁸ North J. A. Roman Religion. P. 25.

щодо релігійних проблем. Саме така процедура була застосована за правління Тіберія при розгляді питання щодо можливості фламінном Юпітера відлучатися з Риму та управляти провінціями⁵⁹.

За правління Тіберія та наступних імператорів продовжується політика посилення престижу жрецьких колегій. Жриця богині Вести Корнелія (змінила у 23 р. н. е. Скантию) отримала грошову винагороду у розмірі двох мільйонів сестерцій. Лівія, вдова Августа та мати Тіберія, яка після смерті чоловіка отримала ім'я "Августа", під час відвідувань театру мала займати місце серед весталок⁶⁰. Імператор Клавдій, пропонуючи для вступу в колегії жерців нових членів, присягався (*iuratus*) щодо кожної особи⁶¹. Марк Аврелій був членом колегії саліїв з восьмого року життя⁶².

Разом з тим, колегії стають слухняним зряддям у руках імператора. Це проявилось у святкуванні *Ludi saeculares*. Столітні ігри (*saecularis* – віковий, столітній) проводились один раз на сто років, оскільки *saeculum* – "людський вік", найбільшою тривалістю якого вважалося століття. Саме цими іграми Август намагався відзначити початок нової епохи для Риму. Попередні ігри відбулись у 149 р. до н. е. Коли Август вирішив провести столітні ігри, розрахунки колегії *Quindecimviri sacris faciundis*, що відала цим питанням, дозволили обґрунтувати їх датування 17 р. до н. е. Наступні *ludi saeculares* – у 47 р. н. е. – було проведено під приводом того, що Август відсвяткував їх передчасно (*nec legitimo tempore reservatos*), хоча раніше імператор Клавдій стверджував протилежне⁶³. А в 88 р. н. е. знову проводять столітні ігри, цього разу беручи за відлік не останнє святкування, за Клавдія, а попереднє, за Августа, як це було зручно імператору Доміціану⁶⁴. У проведенні цих ігор брав безпосередню участь історик Тацит, що входив до колегії квіндецемвірів і, окрім того, був у той час претором⁶⁵. Столітні ігри широко пропагувались на монетах Августа та Доміціана⁶⁶. Наступні *ludi saeculares* відбувалися за Антоніна Пія (в 148 р. н. е.) та Септімія Севера (в 204 р. н. е.)⁶⁷.

Провідні культу. Столітні ігри яскраво продемонстрували зміну пріоритетів влади в релігійній політиці. На провідні позиції висуваються божества, пов'язані із родом Юліїв, до якого після усиновлення Цезарем належав Август, чи ті, які розглядаються як покровителі його самого. Традиційно богами, до яких

⁵⁹ Tac., Ann. III, 58–59; 71.

⁶⁰ Ibid. I, 8; IV, 16.

⁶¹ Suet., Claud. 22.

⁶² HA, Marc. IV, 2–4 (за виданням: *Scriptores historiae Augustae*. Lipsia, 1865. Vol. I–II).

⁶³ Suet., Claud. 21, 2.

⁶⁴ Ibid., Domit. 4, 3.

⁶⁵ Tac., Ann. XI, 11.

⁶⁶ *Sobocinski M. G. Visualizing Ceremony: The Design and Audience of the Ludi Saeculares Coinage of Domitian // American Journal of Archaeology. Boston, 2006. № 4. P. 582. Fig. 1–17.*

⁶⁷ Herodian III, 8, 9 (за виданням: *Herodiani Ab excessu divi Marci libri octo*. Lipsiae; Berolini, 1922).

звертались під час цих святкувань, були Діс (*Dis*) та Прозерпіна (боги підземного царства), але тепер їх місце займають Аполлон та Діана. З “*Acta sacrorum saecularium*” дізнаємось, що після завершення жертвоприношень двадцять сім хлопчиків та стільки ж дівчат, батьки та матері яких були живі (*quibus denuntiatum erat patrimi et matrimi*), заспівали гімн (*carmen cecinerunt*). Його автором був Квінт Гораций Флакк (*carmen composuit Q. Hor[at]ius Flaccus*)⁶⁸. Гімн розпочинається звертанням до Аполлона та Діани (*Phoebe siluarumque potens Diana*) і завершується прямою констатацією, що саме вони були адресатами цієї пісні: *Phoebi chorus et Dianae dicere laudes*⁶⁹. Ф. Альтгейм вважає, що саме Столітні ігри 17 року до н. е., серед інших інновацій, принесли зрівняння Аполлона та його сестри Діани з традиційними богами Капітолію⁷⁰.

Культ Аполлона (Феба) не був популярним у республіканському Римі. Проте, саме цього бога Август вважав своїм особистим покровителем. Разом з формуванням культу Августа в Римі ширитимуться перекази про його божественне походження і що справжнім його батьком є Аполлон, який у формі змія (*draconem*) зійшовся з Атією, його матір'ю⁷¹. На одній із ваз, датованій близько 30–25 років до н. е. (нині зберігається в Британському музеї в Лондоні), зображено Аполлона, закоханого в Атію⁷². Октавіан розширив (*ampliato*) храм Аполлона на місці своєї перемоги над флотом Антонія біля мису Акції і заснував там ігри на його честь, що проводились кожних п'ять років⁷³. На місці, де стояла його палатка, він заклав фундамент з чотирьохгранних каменів, прикрасивши його захопленими корабельними носами, і спорудив на ньому святилище Аполлону під відкритим небом (*ἔδος τι ἐν αὐτῷ τοῦ Ἀπόλλωνος ὑπαίθριον ἰδρυσάμενος*)⁷⁴. На Палатинському пагорбі Август збудував Аполлону храм, якому передав золоті казаноподібні триніжки (*cortinas*)⁷⁵. Місце для будівництва храму вказали гаруспіки, мотивуючи, що його блискавкою намітив сам бог. До храму були приєднані портики з латинською та грецькою бібліотеками, споруджені з незрівнянною щедрістю (*quod ab eo singulari exstructum munificentia est*). Тут неодноразово збирався на свої засідання сенат⁷⁶. Храм Аполлона зі статуєю бога всередині став зображенням на монетах Августа з написом “*APOLLIN*”⁷⁷ (*Apollinare* – храм Аполлона).

⁶⁸ Documents illustrating the reigns of Augustus and Tiberius / Collected by V. Ehrenberg and A. H. M. Jones. Oxford, 1955. P. 61. № 32.

⁶⁹ Hor., Carm saec. 1; 75–76.

⁷⁰ Altheim F. A History of Roman Religion. P. 394.

⁷¹ Suet., Aug. 94. 4.

⁷² Schoder R. V. Masterpieces of Greek Art / Second ed. New York, 1965. Pl. 83.

⁷³ Suet., Aug. 18, 2.

⁷⁴ Dio Cass. LI, 1, 3.

⁷⁵ Suet., Aug. 1; 52.

⁷⁶ Ibid. 29, 3; Vell. Pat. II, 81 (за виданням: *Vellei Paterculi. Historiae Romanae. Lipsiae, 1863*).

⁷⁷ Akerman J. Y. A Descriptive Catalogue of Rare and Unedited Roman Coins. London, 1834. Vol. I. P. 131. № 4.

Іншим богом, культ якого став надзвичайно популярним за Августа, був Марс Месник (*Mars Ultor*). У період Республіки культ Марса, як бога переможної війни, був у тіні культу Геркулеса Непереможного (*Hercules Invictus*). Але Геркулес – улюблений бог Антонія, тож не міг бути підтриманий принцепсом. Під час філіппійської війни Август дав обітницю (*voverat*) збудувати храм Марсу Меснику, і той був споруджений на Капітолії й освячений 12 травня 20 р. до н. е. Саме у цей храм Август посвятив повернуті парфянами знамена (*σημείων ἀνάθεσιν*)⁷⁸. Згодом вони були перенесені в освячений у 2 р. до н. е. храм Марсу Меснику на форумі Августа. Монети Августа зображають цей храм круглою куполоподібною конструкцією, на високому подіумі з чотирма чи шістьма колонами. Всередині храму проглядається фігура Гермеса із знаменами. На деяких монетах видно лише знамена⁷⁹. Освячення цього храму супроводжувалася блискучими гладіаторськими іграми та виставою морського бою (*naumachia*)⁸⁰. У цьому храмі зберігався меч Юлія Цезаря⁸¹. Тут Август змушував деяких вождів варварів (*barbarorum principes*) присягати на вірність миру, якого вони просили. Саме тут сенат відтепер виносив рішення щодо війни та тріумфів. Започатковані в 2 р. до н. е. Августом ігри на честь Марса (*ludos Martiales*) проводились згодом консулами щорічно за постановою сенату та законом (*s.c. et lege fecerunt consules*)⁸². Місце, де стояв табір Октавіана напередодні битви біля мису Акцій, він посвятив Нептуну та Марсу⁸³. Вільям Мюррей, аналізуючи напис, відкритий на кам'яних блоках під час дослідження пам'ятника на місці табору Октавіана та текст Светонія (*locum castrorum, quibus fuerat usus, exornatum navalibus spoliis Neptuno ac Marti consecravit*) приходиться до висновку, що історик мав копію тексту-посвяти з такого знаменитого пам'ятника, або знав цей текст зі спогадів Августа⁸⁴. Культ Марса Месника став логічним продовженням культу Юлія Цезаря, який був обожнений у 42 р. до н. е. і храм якому було освячено 18 серпня 29 р. до н. е.

На монетах намісника Лугдунської Галлії Віндекса, що виступив проти Нерона, карбується зображення Марса з написом *MARS VLTOR*⁸⁵. У цьому випадку тема використовується для пропаганди повстання проти влади імператора як помсти за його злочини. Імператор Траян посвятив у Нижній

⁷⁸ Dio Cass. LIV, 8.

⁷⁹ Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées, médailles imperiales / 2. éd. Paris; Londres, 1880. T. I. P. 89–91. № 189–205; P. 101–102. № 278–282.

⁸⁰ Vell. Pat. II, 100, 2.

⁸¹ Suet., Vit., 8.

⁸² RG 22.

⁸³ Suet., Aug. 18, 2; 21; 29, 2.

⁸⁴ Murray W. M. Octavian's campsite memorial for the Actian War. Philadelphia, 1989. P. 71.

⁸⁵ Mattingly H. Coins of the Roman Empire in the British Museum. London, 1923 [British Museum Catalogue]. Vol. I: Augustus to Vitellius. P. 299. № 38.

Мезії пам'ятник Марсу Меснику (*Ma[rti] Vltori*) на знак помсти дакам за важкі втрати римлян у період правління Доміціана⁸⁶. Легенда *MARTI VLTORI* карбується й на монетах Коммода⁸⁷.

Третім культом, якому Август приділяв велику увагу, став культ Венери Родоначалниці (*Venus Genetrix*). У 46 р. до н. е. Юлій Цезар освятив чудовий храм цій богині на своєму новому форумі (*Ἀνέστησε καὶ τῇ Γενετείρᾳ τὸν νεών*)⁸⁸. Саме від Венери вів своє походження рід Юліїв, до якого після всиновлення належав й Октавіан. Таким чином і Венера, і Марс, і Аполлон – як божества пов'язані з родом Юліїв – отримують більше уваги з боку держави і особисто Августа. За Адріана у Римі було споруджено та освячено храм Венері та Ромі⁸⁹. Це був найбільший та, як вважають, найгарніший храм Стародавнього Риму. На монетах Антоніна Пія цей храм зображено з написами *ROMAE AETERNAE, VENERI FELICI*⁹⁰.

За принципату на якісно новий рівень піднімається культ Роми (з 195 р. до н. е. навіть зафіксоване поклоніння їй з боку не лише римлян)⁹¹. Пов'язано це було з об'єднанням поклоніння богині із культом імператора. Зводяться спільні храми для Роми та Августа, їх культ відправляють спільні жерці. У написі з Афін говориться про посвяту храму богині Ромі та Августу Цезарю (*[ὁ] δῆμος θεᾶι Ρώμῃ καὶ Σεβαστῶι [Καίσαρι]*) і згадується жрець богині Роми та Августа Спасителя (*ἱερέως θεᾶς Ρώμης καὶ Σεβαστοῦ Σωτήρος*)⁹². Розпочався цей процес у східних провінціях, але не пізніше 20–10-х років до н. е. культ проникає й у західні провінції. У Гланумі (*Glanum*, 20 км на південь сучасного Авінйону) були освячені два храми Ромі та Августу⁹³. Відомо про спорудження спільних для Роми та Августа вівтарів, зокрема в 12 р. до н. е. поблизу Лугдуна (сучасний Ліон) та в *Oppidum Ubiorum* (між 9 р. до н. е. та 4 р. н. е.)⁹⁴. Карбувались монети з легендою *ROM. ET AVG.* та зображенням Лугдунського вівтаря⁹⁵. Разом з тим прикметно, що, дозволяючи споруджувати спільні храми собі та Ромі у провінціях, Август заборонив робити це в Римі⁹⁶.

⁸⁶ L'Année épigraphique. Paris, 1996. N 1355.

⁸⁷ Cohen H. Description historique... 1883. Т. III. P. 273. № 347.

⁸⁸ App., B.C. II, 102 (за виданням: *Appian. Roman history*. Cambridge; London, 1913. Vol. III: The Civil Wars. Books I–III).

⁸⁹ Dio Cass. LXIX, 4.

⁹⁰ Cohen H. Description historique... 1882. Т. II. P. 340. № 698–703; P. 374. № 1074.

⁹¹ Nock A. D. Religious developments... P. 485.

⁹² Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores / Ed. J. Kirchner. Berolini, 1935 [Inscriptiones graecae / Ed. 2]. Part III, 1. N 3173.

⁹³ Goudineau C. Gaul // Cambridge Ancient History. Second edition. Cambridge, 1996. Vol. X. P. 486.

⁹⁴ Nock A. D. Religious developments... P. 486.

⁹⁵ Documents illustrating the reigns of Augustus... P. 94. № 119.

⁹⁶ Suet., Aug. 52.

Культ імператора, в якому часто поєднувалось поклоніння Рومی, померлим та живому правителю, сприймався усім населенням, за винятком іудеїв та християн. Він став частиною римської релігії та важливою складовою системи принципату, виконуючи водночас і політичні функції. Культ імператора об'єднав підданих навколо поклоніння обоженним та діючим правителям. Зародившись як культ “Роми та Августа”, із зростанням числа обожнених імператорів він перетворюється на культ “Роми та августів”. Його еволюція – при усіх відмінностях у західних та східних провінціях – відбувається у напрямку визнання правлячого імператора богом за життя.

Культ імператора сприяв використанню релігії як інструменту для контролю за підданими з боку імперського уряду. Запідозрених у нелояльності до імператора змушували здійснити жертвоприношення перед його зображенням (*imago*). Саме так проводив розслідування щодо християн Пліній Молодший, виконуючи обов'язки намісника провінції⁹⁷. Не зупиняючись детально на культурі імператора та політиці римського уряду стосовно християн, зазначимо лише, що за принципату християни зазнавали як суворих переслідувань, так і переживали тривалі періоди спокою.

Серед богів, які особливо пропагувались із встановленням принципату, була богиня миру – *Pax*. За Августа її звеличення зумовлювалось тим, що “Мир” став одним з гасел політичної пропаганди нового режиму. У 13 р. до н. е. сенат прийняв рішення про спорудження на Марсовому полі вівтаря Миру Августа (*ara Pacis Augustae*), який був освячений 30 січня 9 р. до н. е.⁹⁸ Саме під 30 січня згадує вівтар Миру Овідій⁹⁹. Щорічно магістрати, жерці та весталки здійснювали на ньому жертвоприношення (*anniversarium sacrificium facere*)¹⁰⁰. Зображення цього вівтаря зустрічаємо на монетах Нерона та Доміціана з написами *ARA PACIS S.C.* та *PACIS. S.C.*¹⁰¹ За свідченням Овідія, *ara Pacis Augustae* був не єдиним вівтарем богині Миру¹⁰². Діон Кассій розповідає, що Август встановив срібні статуї богинь Здоров'я (*Υγιείας*), Згоди (*Ομονοίας*) і Миру (*Ειρήνης*)¹⁰³.

Імператор Веспасіан, який прийшов до влади – як і Август – після періоду громадянських війн, збудував храм богині Миру (*templum Pacis*) поблизу форуму (*foro proximum*)¹⁰⁴. Освячення храму було проведено в 75 р. н. е.¹⁰⁵ За описом

⁹⁷ Plin. X, 96 (за виданням: Quintilien et Pline le Jeune. Paris, 1842).

⁹⁸ Platner S. B. A Topographical Dictionary... P. 30–31.

⁹⁹ Ov., Fast. I, 709.

¹⁰⁰ RG 12.

¹⁰¹ Cohen H. Description historique... T. I. P. 280. № 27; P. 500. № 338.

¹⁰² Ov., Fast. III, 882.

¹⁰³ Dio Cass. LIV, 35.

¹⁰⁴ Suet., Vesp. 9.

¹⁰⁵ Dio Cass. LXV, 15.

Йосифа Флавія, це була чудова споруда, що перевершувала будь-які людські сподівання: *πάσης ἀνθρωπίνης κρείττον ἐπινοίας ἐτετελείωτο*¹⁰⁶. Наприкінці правління Коммода храм був знищений вогнем¹⁰⁷ і відновлений згодом.

Богиня Миру зустрічається на монетах імператорів усіх династій доби принципату. Вона зображалась у вигляді жінки, що стоїть чи сидить. Серед атрибутів зустрічаються наступні: оливкова гілка, скіпетр, жезл (*caduceus*), ріг достатку (*cornu copiosum*). Зображення супроводжуються легендами: *PAX*, *PAX. AVGVST.*, *PAX ORBIS TERRARVM*, *PACI AVGV*¹⁰⁸. На монеті Тіберія зображено Лівію як *Pax*¹⁰⁹.

Іноземні культу. Римська релігія не була закритою для зовнішнього впливу системою. За необхідності римляни могли звернутися по допомогу і до чужого бога, як це сталося ще в раніші часи з Аполоном. У 433 р. до н. е. Рим вразила епідемія чуми (*pestilentia*). За здоров'я народу було обіцяно храм грецькому богу Аполлону та освячено його в 431 р. до н. е. Під час другої Пунічної війни, у 212 р. до н. е., сенат видав постанову про запровадження ігор на честь Аполлона. Окрім того було вирішено здійснити йому та його матері Латоні жертвопринесення за грецьким обрядом (*senatus consultum factum est ut decemviri sacrum Graeco ritu facerent hisce hostiis*). Однак, далеко не усі іноземні культу тішилися такою толерантністю римлян. У 213 р. до н. е. міський претор, за дорученням сенату, заборонив здійснювати нові чи чужоземні (*novo aut externo*) обряди¹¹⁰. На думку Діона Кассія через запровадження чужоземних божеств виникають змови (*συνωμοσίαι*), зборища (*συστάσεις*), ватаги (*ἐταρξῆαι*)¹¹¹. Як зазначає Девід Шоттер, Горацій у так званих “Римських Одах” (*Odes* III. 1–6) перелічує важливі складові, що сформували Республіку, серед них – дотримання традиційної релігії¹¹². Консерватизм у релігійній сфері демонструє той факт, що в I ст. до н. е. здійснювалися релігійні ритуали, окремі з яких були запроваджені ще у VI ст. до н. е.¹¹³ Проте, уряд не міг повністю взяти під контроль цю сферу. Наприкінці Республіки Ціцерон знову закликає шанувати лише тих богів, які визнані державою¹¹⁴.

¹⁰⁶ Joseph., BJ. VII (158), 5, 7 (за виданням: *Josephus. The Jewish War. Cambridge; London, 1928. Books 5–7*).

¹⁰⁷ Herodian I, 14, 2.

¹⁰⁸ *Cohen H. Description historique...* Т. I. P. 328. № 149; P. 352. № 2; P. 361. № 67; P. 390–391. № 300, 302, 304, 313; P. 500. № 339, 340, 347, 350; Т. II. P. 11. № 123–126; P. 60. № 406; P. 201. № 1140–1144; P. 327–328. № 573–576, 584, 588; P. 364. № 979; 1884. Т. IV. P. 335. № 120; P. 433. № 318.

¹⁰⁹ *Ibid.* Т. I. P. 191. № 15.

¹¹⁰ Liv. IV, 25; 29; XXV, 1; 12.

¹¹¹ Dio LII, 36.

¹¹² *Shotter D. Augustus Caesar. London, 1991. P. 3.*

¹¹³ *North J. A. Roman Religion. P. 13.*

¹¹⁴ Cic., Leg. II, 19.

Імператори не однаково ставились до дотримання традицій та проникнення у Рим орієнтальних культів. Август та Тіберій діяли у цьому питанні послідовно. Светоній передає, що перший з них шанував лише ті чужоземні ритуали, які були стародавніми, інші – зневажав (*contemptui habuit*). Ще в 43 р. до н. е. Октавіан, у складі тріумвірату, висловлювався за будівництво у Римі храму Ізіді та Серапісу¹¹⁵. Проте, згодом він змінив своє ставлення до східних богів. Перебуваючи в Єгипті, він відкинув пропозицію подивитися на Апіса¹¹⁶. Як передає Діон Кассій, він відповів, що звик шанувати богів, а не биків: *Θεοὺς ἀλλ' οὐχὶ βοῦς προσκυνεῖν εἰθίσθαι*. У самому Римі єгипетські священні обряди (*τὰ μὲν ἱερά τὰ Αἰγύπτια*) він заборонив¹¹⁷. Також Август заборонив культ галльських друїдів (*Druidarum religionem apud Gallos*). Очоливши колегію понтифіків, він наказав зібрати і спалити усі грецькі та латинські книги з пророцтвами (*fatidicorum*), за винятком кількох, які, ймовірно, не перешкождали його задумам¹¹⁸.

Викорінити з Риму усі іноземні культу Август не міг. Уже в I ст. до н. е. Рим був справжнім мегаполісом, унікальним містом з чисельністю населення, що була близькою до мільйона. Це був релігійний, політичний та торговельний центр одночасно. В одному місці були зібрані храми, люди та багатства¹¹⁹. Люди, що походили з різних країн, шанували своїх, відмінних від римських богів, яким було збудовано велику кількість храмів. “Прибуваю у це святе місто” (*sacrosanctam istam civitatem accedo*) – говорить герой Апулея¹²⁰. Викорінити цих богів – означало вигнати цих людей, що було неможливим. Як свідчить Овідій, священнодійства на честь Ізіді, особливо популярні серед жінок, у Римі були звичним явищем¹²¹. Коли за наказом сенату з Капітолію прибрали вівтарі Серапіса, Ізіді, Арпократа і Анубіса, вони були відновлені силою народу¹²². Більше того, деякі іноземні культу римляни змушені були дозволити за порадою оракула.

Вище було наведено приклад “проникнення” у Рим Аполлона. Схожим був шлях у Рим грецького бога Асклепія. У 293 р. до н. е. у Лації поширилась чума (*Iues*). Римляни звернулись за порадою до Дельфійського оракула, як говорить Овідій, або до Сівіллиних книг, за версією Лівія. Обидва автори передають, що порятунок римляни повинні були шукати в Асклепія, центром шанування якого

¹¹⁵ Dio XLVII, 15, 4.

¹¹⁶ Suet., Aug. 93.

¹¹⁷ Dio Cass. LI, 2; 16.

¹¹⁸ Suet., Aug. 31; Claud. 25, 5.

¹¹⁹ Dupont F. *Daily Life in Ancient Rome* / Transl. from French. Oxford, 2001. P. 78, 137.

¹²⁰ Apul., Met. XI, 26 (за виданням: *Apuleius. Opera quae supersunt*. Lipsiae, 1931. Vol. I: *Metamorphoses*).

¹²¹ Ов., *Ars am.* III, 635 (Овідій вживає поетичну форму *Pharia juvenca*) (за виданням: *Ovidius Naso P. Carmina Amatoria*. Berolini, 1861).

¹²² Tert., *Ad Nationes* (за виданням: *Tertullian. Opera omnia*. Lipsiae, 1853. Т. I).

було місто Епідавр, в Арголіді¹²³. Храм Ескулапу, а саме так Асклепія називали у Римі, було збудовано на острові посеред Тібру, який з того часу носив ім'я цього бога¹²⁴.

Те саме можна сказати про фригійську богиню Кібелу чи “Велику Матір”. За вказівкою Сівілліних книг, після 204 р. до н. е., з Пессінунта (Pessinus – місто в Галатії) було привезено священний чорний камінь, котрий вважався її символом. Це повинно було вигнати з Італії Ганнібала. Під час транспортування цієї святині сталося “чудо”: зрушити корабель, що раптово зупинився посеред Тібру, змогла лише весталка Клавдія після молитви до богині¹²⁵. Однак жерцями та жрицями богині були лише фригійці (*ἱεράται δὲ αὐτῆς ἀνὴρ Φρυγῆ καὶ γυνὴ Φρυγία*). Лише вони несли її зображення у процесії через місто, згідно зі своїми традиціями випрошували подаяння. Природженим римлянам виконувати ці церемонії було заборонено за законом та постановою сенату (*κατὰ νόμον καὶ ψήφισμα βουλῆς*)¹²⁶. Перші римські імператори, що належали до роду Юліїв і вели своє походження від Енея, могли розглядати богиню з Троянської землі як родове божество¹²⁷.

Схожий шлях до визнання у Римі пройшла італійська богиня Церера (*Ceres*). У 496 р. до н. е., також за вказівкою Сівілліних книг, диктатор Авл Постумій дав обітницю збудувати храм Церері, Ліберу та Лібері, щоб відвернути голод, який загрожував римлянам під час війни з латинцями¹²⁸. Традиційна дата освячення цього храму – 19 квітня 493 р. до н. е. Ритуал культу Церери був грецьким, і її жриці були гречанками¹²⁹. Закон дозволяв римлянам брати участь у церемоніях, присвячених цій богині¹³⁰. Причому посвячення у містерії Церери проводилося за римським ритуалом (*initienturque eo ritu Cereri quo Romae initiantur*)¹³¹.

На відміну від культів Кібели та Церери, культу Ізиди, Серапіса, Мітри та інших іноземних богів не були включені в державне життя і залишилися справою приватної посвяти у таїнство та віри¹³². Тіберій боровся зі східними культурами та

¹²³ Liv. X, 47, 6; Ov., Met. XV, 626–643 (за виданням: *Ovidi P. Nasonis. Metamorphoseon libri XV. Berolini, 1914*).

¹²⁴ Suet., Claud. 25, 2.

¹²⁵ Amm. Marc. XXII, 9, 5 (за виданням: *Ammianus Marcellinus. Rerum gestarum. Berolini, 1910. Vol. I: Lib. XIV–XXV*); Aur. Vict., De vir. ill. XLVI (за виданням: *Aurelius Victor Sextus. De viris illustribus // Scriptores Historiae Romanae minores sex. Lipsiae, 1833*); Liv. XXIX, 37, 2; XXXVI, 36.

¹²⁶ Dion. Hal., Ant. Rom. II, 19 (за виданням: *Dionysi Halicarnasensis. Antiquitatum Romanarum. Lipsiae, 1860. T. I: Lib. I–VI*).

¹²⁷ *Scramuzza V. M. The emperor Claudius. Cambridge, 1940. P. 152.*

¹²⁸ Dion. Hal., Ant. Rom. VI, 17.

¹²⁹ Cic., Pro Balbo 55 (за виданням: *Cicero Marcus Tullius. Pro L. Cornelio Balbo oratio ad iudices. Cambridge, 1904*).

¹³⁰ Cic., Leg. II, 21.

¹³¹ Ibid. II, 37.

¹³² *Lomas K. Roman Italy, 338 BC–AD 200: a sourcebook. London, 1996. P. 174.*

пильно стежив за дотриманням давніх звичаїв. Він суворо докоряв квіндецемвіру Канінію Галлу щодо їх порушення¹³³. Тіберій заборонив чужоземні релігійні церемонії (*externas caerimonias*), єгипетські та іудейські ритуали. Прихильників цих “забобонів” (*superstitionem*) він змусив спалити одяг та знаряддя, які вони використовували під час обрядів. Іудеї були вигнані з Риму під загрозою покарання довічним рабством за непідкорення. За постановою сенату, чотири тисячі вільновідпущеників (*libertini*) відповідного віку, що виявилися прихильниками іудаїзму, під виглядом військової служби (*per speciem sacramenti*) були вислані на Сардинію для боротьби з розбійниками. У той час вважали, що клімат Сардинії шкідливий для здоров’я (*gravitas*)¹³⁴. Ще більшу кількість тих, що відмовились від військової служби через заборону цього іудейськими законами, було страчено (*πλείστους δὲ ἐκόλασαν μὴ θέλοντας στρατεύεσθαι διὰ φυλακὴν τῶν πατρίων νόμων*)¹³⁵.

Показовим є ставлення римських авторів до іноземних культів. Так, за свідченням Йосифа Флавія, іудеї постраждали через кількох шахраїв, що привласнили собі золото та пурпур, пожертву однієї із знатних римлянок для єрусалимському храму¹³⁶. Ювенал насміхається над легковірністю тих, що масним гусаком (*ansere magno*) купують у Озіріса відпущення гріхів¹³⁷. Тіт Лівій мав вагомні підстави розцінювати нетрадиційні культи як звичайне джерело доходів (*quaestus*)¹³⁸.

Переслідування прихильників Ізиди було викликано участю жерців цієї богині у злочині щодо римлянки на ім’я Пауліна. За грошову винагороду вони організували римському вершнику Децію Мунду можливість оволодіти Пауліною під виглядом бога Анубіса. Після ретельного розслідування винуватці були розп’яті на хресті. Храм Ізиді, збудований тріумвірами, Тіберій наказав зруйнувати, а її зображення кинути в Тібр¹³⁹. Овідій, що написав твір присвячений мистецтву кохання, перелічує місця, де це кохання слід шукати. Поруч з портиками, театрами та цирком він радить не проминути і храми, у тому числі східних богів. Поет говорить про святкування сьомого дня євреїв, оплакування Адоніса у храмі Венери, храм мемфіської молоді телички (*Memphitica templa iuvencae*) – Ізиди¹⁴⁰. Звідницею називає Ізиду Ювенал і пропонує призначати побачення біля її храму (*apud Isiacae potius sacraria lenae*)¹⁴¹. Храм Ізиди, про який веде мову Ювенал, був споруджений, ймовірно, за Калігули.

¹³³ Tac., Ann. VI, 12.

¹³⁴ Suet., Tib. 36; Tac., Ann. II, 85.

¹³⁵ Joseph., AJ. XVIII (3, 5) 84 (за виданням: *Josephus. Jewish antiquities*. Cambridge; London, 1965. Books XVIII–XIX).

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Juv. VI, 540–541 (за виданням: *Persius Juvenal. Satires / Third ed. with additions*. London, 1845).

¹³⁸ Liv. IV, 9.

¹³⁹ Joseph., AJ. XVIII (3, 4) 65–80.

¹⁴⁰ Ov., Ars am. I, 75–77.

¹⁴¹ Juv. VI, 489.

Однак у східних релігіях були і благочестя, і чиста віра та розкаяння за вчинені злочини. До нас дійшов текст обряду, що відбувався у храмі богині Агдістис, яку ототожнювали з Кібелою. У храмі, розташованому у Філадельфії (у Лідії) і збудованому не пізніше I ст. до н. е., були також вівтарі інших богів. Обряд проголошував зокрема таке: нехай чоловіки та жінки, вільні чи невільники, зайшовши у цю святиню, присягають усіма богами, що вони не бажають зумисне планувати якесь зло чи згубну отруту проти чоловіка чи жінки; що вони не будуть рекомендувати застосовувати любовні чари, робити аборти, використовувати контрацептиви, чи вчиняти грабежі та вбивства¹⁴². Овідій змальовує картину чийогось щирого покаяння та усвідомлення своєї провини перед Ізідією: *Vidi ego linigerae numen violasse fatentem Isidis Isiacos ante sedere focos*¹⁴³.

Еволюція імператорської релігійної політики. Гай Калігула відмовився від політики своїх попередників щодо східних культів. За його правління у Римі було започатковано святкування на честь Ізиди¹⁴⁴. Судячи зі свідчень Йосифа Флавія, Гай сам міг бути учасником і навіть засновником цих містерій (*μυστηρίων*). Імператор одягав жіночий одяг, вигадував певного виду зачіску, надавав собі зовнішності жінки¹⁴⁵, взував жіноче взуття (*soccus muliebris*), а інколи виходив у одязі Венери¹⁴⁶.

Щоб бути схожим з богами Гай часто з'являвся з позолоченою бородою, тримаючи у руці знаки богів: блискавку, тризубець, жезл¹⁴⁷. Він наказав привезти з Греції зображення богів, у тому числі навіть знамениту статую Зевса Олімпійського роботи Фідія, щоб зняти з них голови і замінити своїми. Палатинський палац він продовжив до самого форуму, а храм Кастора і Поллукса перетворив на його вестибюль. Часто він стояв між статуями близнюків, приймаючи божеські почесті від відвідувачів. Його почали називати Юпітером Латинським (*Latiarem Iovem*).

Врешті-решт дійшло до того, що Калігула усвідомив себе богом. Якщо Август та Тіберій до культу імператора ставилися скептично, то Гай посвятив храм своєму божеству. Були призначені жерці, встановлені вишукані жертви. У храмі він поставив свою статую на повний зріст і одягнув на неї власний одяг. Посаду головного жерця (*magisteria sacerdotii*) обіймали почергово найбагатші громадяни, сперечались за це і платили за таку честь по 10 мільйонів сестерцій. Психічно хворий імператор посвятив себе службі своєму власному культу і призначив свого коня собі колегою у цій справі (*τὸν ἵππον συνιερέα ἀπέφαινε*)¹⁴⁸.

¹⁴² Nock A. D. Religious developments... P. 507.

¹⁴³ Ов., ex Ponto, I, 1, 51–52 (за виданням: P. Ovidii Nasonis. Opera. Oxonii, 1825. Vol. II).

¹⁴⁴ Nock A. D. Religious developments... P. 496.

¹⁴⁵ Joseph., AJ. XIX (1, 5) 30.

¹⁴⁶ Suet., Calig. 52.

¹⁴⁷ Dio Cass. LIX, 26; Suet., Calig. 52.

¹⁴⁸ Dio Cass. LIX, 28; Suet., Calig. 22, 2–3; 57, 1.

Гай наказав поставити свою статую в Єрусалимському храмі, що викликало гостру реакцію іудеїв¹⁴⁹.

Імператор Клавдій повернувся до релігійної політики Августа та Тіберія. Він ретельно дотримувався усіх обрядів. Якщо з'являлись несприятливі знамення, Клавдій організовував моління до богів (*obsecratio*) і сам їх очолював як *pontifex maximus*. Укладаючи міжнародні договори, імператор приносив жертву і виголошував традиційну ритуальну форму феціалів. Він покінчив з культом друїдів, вигнав з Риму іудеїв, постійно підбурюваних “Хрестом” (*Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantis Roma expulit*)¹⁵⁰. Светоній не розрізняє християн та іудеїв і Христа називає Хрестом, і ця плутанина свідчить про недостатню обізнаність римського суспільства з християнством у першій чверті II ст. н. е. У виступі перед сенатом Клавдій, вказуючи на необхідність запровадження колегії гаруспиків, констатує розповсюдження чужоземних забобонів, однак не пропонує жодних заходів, спрямованих на їх обмеження¹⁵¹.

Відмінною була релігійна політика останнього імператора з династії Юліїв-Клавдіїв: Нерон якийсь час шанував лише сірійську богиню Атаргатіс¹⁵².

Правителі династії Флавіїв ретельно слідували за дотриманням усіх релігійних церемоній. Веспасіан енергійно займався відновленням храмів (докладніше див. вище). Доміціан продемонстрував ще більше старання у боротьбі за дотримання релігійних норм. Злочинні зв'язки жриць богині Вести (*incesta Vestalium virginum*), що залишали поза увагою навіть Веспасіан та Тіт, він жорстоко, хоча й по-різному покарав. Одним він дозволив самим обрати собі смерть. Проте Корнелію, старшу (*maximam*) весталку, одного разу виправдану щодо такого ж злочину, а тепер викриту знову, він наказав закопати у землю (*defodi imperavit*)¹⁵³. Пліній Молодший, описуючи в одному з листів страту Корнелії, висловлює сумнів щодо її провини і говорить, що вона йшла на страту “немов невинна” (*tamquam innocens*)¹⁵⁴. Гробницю (*monimentum*), яку вільновідпущеник (*libertus*) Доміціана збудував для свого сина з каміння призначеного для храму Юпітера Капітолійського (*templo Capitolini Iovis destinatis*), імператор наказав солдатам зруйнувати, а останки, що були в ній, втопив у морі¹⁵⁵.

Однак, хоча Флавії і були прихильниками релігійної традиції, період їх правління став часом нових можливостей для релігій Сходу. Веспасіан та Тіт Флавії вважали за можливе нічний відпочинок провести в храмі Ізиди¹⁵⁶. Веспасіан,

¹⁴⁹ Joseph., BJ. II (10, 1) 185 (за виданням: *Josephus. The Jewish War. Cambridge; London, 1967. Books 1–3*); Tac., Hist. V, 9.

¹⁵⁰ Suet., Claud. 22; 25, 4–5.

¹⁵¹ Tac., Ann. XI, 15.

¹⁵² Suet., Nero 56.

¹⁵³ Ibid., Domit. 8, 3–4.

¹⁵⁴ Plin. IV, 11.

¹⁵⁵ Suet., Domit. 8, 5

¹⁵⁶ Joseph., BJ. VII (5, 4) 123.

який розпочав боротьбу за імператорську владу, перебуваючи в Єгипті, відвідав храм Серапіса і скористався ворожбою (*auspicium*), щоб дізнатися про свої перспективи. У нього були підстави вірити у прихильність єгипетського бога: якось, коли майбутній принцепс розбирав судові справи, до нього підійшли два простолюдина, один сліпий, інший кульгавий. Вони просили зцілити їх, як їм вказав у сні Серапіс. Не вірячи в успіх, після довгих вмовлянь та перед великим натовпом Веспасіан здійснив ці зцілення¹⁵⁷.

Гастон Буассє звернув увагу на роль війська у процесі проникнення у Рим іноземних культів. Солдати, залишаючись тривалий час у одній і тій же країні, охоче переймали її вірування і “забирали” їх із собою, коли їх переводили в іншу місцевість¹⁵⁸. Під час битви під Кремоною між прихильниками Веспасіана та Вітеллія (29 жовтня 69 р. н. е.), солдати третього легіону вигуками привітали схід сонця – звичай, який вони перейняли у Сирії (*undique clamor, et orientem solem (ita in Syria mos est) tertiani salutavere*)¹⁵⁹.

Фактором, що сприяв поширенню чужоземних культів, була сама природа політеїстичної римської релігії. Багато хто вважав, що не завадить звернутися за допомогою одразу до кількох богів, у тому числі й до чужих. Зустрічаються спільні посвяти Ліберу, Сільвану та Геркулесу (*LIBERO SILVANO HERCULI*)¹⁶⁰, Ізіді, Серапісу, Ліберу та Лібері (*ISIDI. SERAPI. LIBER || LIBERAE*)¹⁶¹, Сонцю, Серапісу, Юпітеру, Ліберу Батьку, Меркурію та Сільвану (*SOLI. SERAPI. IOVI || LIBERO PATRI || ET MERCVRIO || ET SILVAN*)¹⁶² та інші.

У 80 р. н. е. храми Серапіса, Ізіді, Юпітера Капітолійського, Нептуна та низка інших споруд були знищені пожежею¹⁶³. Доміціан, який проводив активні будівельні роботи у Римі, відбудував також і храм Ізіді¹⁶⁴. Прихильно ставилися до цієї богині і наступні правителі. Шанувальником Ізіді, Анубіса та Мітри був Коммод¹⁶⁵. Він зображений на монетах разом з богами Вікторією, Серапісом та Ізідією¹⁶⁶. Ізіда та Серапіс товаришують на монетах Адріану¹⁶⁷. На монетах Каракалли зображалась сцена отримання імператором хлібних колосків від

¹⁵⁷ Suet., Vesp. VII, 2.

¹⁵⁸ Буассє Г. Римская религия... С. 362–363.

¹⁵⁹ Tac., Hist. III, 24.

¹⁶⁰ Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collectio: ad illustrandam Romanae antiquitatis disciplinam accommodata ac magnarum collectionum supplementa complura emendationesque exhibens / Cum ineditis Io. Casp. Hagenbuchii suisque adnotationibus edidit Io. Casp. Orellius. Turici, 1828. Vol. I. N 1612.

¹⁶¹ Ibid. N 1889.

¹⁶² Ibid. N 1893.

¹⁶³ Dio Cass. LXVI, 24, 2.

¹⁶⁴ Eutr. VII, 23, 6 (за виданням: *Eutropius. Breviarium Historiae Romanae*. Lipsiae, 1850).

¹⁶⁵ HA, Comm. IX, 4–6.

¹⁶⁶ *Akerman J. Y. A Descriptive Catalogue...* Vol. I. P. 304. № 11; P. 322. № 40.

¹⁶⁷ Ibid. P. 230. № 4; P. 239. № 5.

Ізиди¹⁶⁸. Олександр Север прикрасив храми Ізиди та Серапіса усім необхідним для містичних ритуалів¹⁶⁹. Ритуальні дійства на честь Ізиди, детально описані Апулеєм, відзначались пишністю та багатолюдністю¹⁷⁰.

Як ми зазначали, на початку імперії існувала заборона природженим римлянам брати участь у обрядах на честь богині Кібели. Згодом на цю заборону перестають зважати. Геродіан розповідає про підготовку замаху на Коммода, який планувалось здійснити під час ритуальної процесії, присвяченій цій богині. Матерн, що очолював змову, вважав сприятливими обставинами багатолюдність та карнавальний характер дійства. За словами Геродіана, саме римляни брали участь у присвяченій Матері богів сакральній ході: *μητρί θεῶν πομπήν τελοῦσι Ῥωμαῖοι*¹⁷¹.

Ставлення до релігії й поширення забобонів у римському суспільстві.

Звичайно, сприйняття релігії різними верствами римського суспільства було відмінним. Серед освічених римлян поширюється вчення стоїків. Уже Сенека вказував, що справжнє шанування богів полягає не у засвічуванні суботніх ламп, а у вірному їх розумінні: “достатньо їх шанує всякий, хто їм наслідує” (*Satis illos coluit quisquis imitatus est*)¹⁷². Проте Марк Аврелій, один з найосвіченіших імператорів у історії Риму, розглядав несумлінне виконання релігійного культу як причину епідемії чуми¹⁷³. У той же час серед вищих верств суспільства великою була популярність астрології. Тіберій вигнав з Риму астрологів (*mathematicos*), хоча сам займався астрологією і до порад професійних астрологів дослухався¹⁷⁴. Серед наближених Нерона був астролог Балбілл (*Balbillus*), якого ототожнюють з префектом Єгипту Тіберієм Клавдієм Балбіллом¹⁷⁵. Він консультував імператора, наляканого тим, що кілька ночей у небі стояла комета (*stella crinita*). Це вважалось несприятливим знаменням для правителів, і астролог порадив Нерону відвернути лихо від себе стратою когось із вельмож. За словами Светонія, Нерон зневажав релігію і врешті-решт став прихильником іншого забобону (*alia superstitione captus*): він вірив, що від усіх підступів його порятує фігурка дівчини, яку він отримав від якогось плебея. Її він шанував понад усіх богів (*pro summo numine*), тричі на день здійснюючи їй жертвоприношення¹⁷⁶. До пророцтв астролога дослухався Отон, якому було

¹⁶⁸ Ibid. P. 379. № 71; P. 387. № 26; *Cohen H. Description historique...* T. IV. P. 177. № 319.

¹⁶⁹ HA, Alex. Sev. XXVI, 8.

¹⁷⁰ Apul., Met. XI, 8–17.

¹⁷¹ Herodian I, 10, 5.

¹⁷² Sen., EP. Mor. XCV, 47–50 (за виданням: *Senecae L. Annaei. Opera.* Lipsiae, 1842. Vol. I: Ad Lucilium Epistularum Moralium).

¹⁷³ HA, Marc. XXI, 6.

¹⁷⁴ Suet., Tib. 36.

¹⁷⁵ *Momigliano A. Nero* // САН. 1934. Vol. X. P. 708. N. 1; *Prosopographia imperii Romani: saec. 1. 2. 3.* Berolini; Lipsiae, 1933. Pars I. P. 349.

¹⁷⁶ Suet., Nero 36; 56.

передбачено, що він переживе Нерона та стане імператором¹⁷⁷. Імператор Тіт особисто тлумачив гороскопи¹⁷⁸. А от Вітеллій наказав вигнати астрологів з Італії (*pulsi Italia mathematici*)¹⁷⁹. Як пише Светоній, найбільш вороже він ставився до блазнів та астрологів (*vernaculis et mathematicis*)¹⁸⁰. Веспасіан, прийшовши до влади, вигнав астрологів з Риму, навіть не дивлячись на те, що мав звичку консультиватися з кращими з них особисто і, щоб продемонструвати прихильність до астролога Балбілла, дозволив жителям Ефесу (у Малій Азії) відсвяткувати якісь священні ігри – привілей, який він не дарував жодному іншому місту¹⁸¹. Проте, як зазначає Ювенал, у прихильників астрологів перевагу має той, кого частіше висилали: *praecipuus tamen est horum, qui saepius exul*¹⁸². Однак декого з прихильників астрології чекали жорстокіші покарання. Доміціан наказав стратити колишнього консула Меттія Помпузіана, який мав гороскоп імператора і був настільки необережний, що про це стало відомо¹⁸³.

Популярною була також у Римі магія. Тертуліан у написаній на рубежі II – III ст. н. е. праці “Про поклоніння ідолам” (*De idololatria*) говорить про близькість магії та астрології: “Ми знаємо, що магія та астрологія між собою пов’язані” (*Scimus magiae et astrologiae inter se societatem*)¹⁸⁴. У посланні до Флора Гораций із сумнівом запитує: “чи смієшся ти зі сновидінь, жахів магічних, див, пророчиць, духів покійних нічних і чудес фессалійських” (*Somnia, terrores magicos, miracula, sagas, nocturnos lemures portentaque Thessala rides*)¹⁸⁵. Римляни були переконані, що коли люди, омиваючи ступні, доторкнуться тричі очей водою, вони ніколи не хворітимуть на офтальмію, чи якусь іншу хворобу очей¹⁸⁶. Чудотворці запевняли, що “без вогню, може ладан танути” (*flamma sine, tura liquescere*)¹⁸⁷, матері вірили, що окрім молитви до Юпітера, вилікувати дитину можна також магічними занурюваннями у Тібр¹⁸⁸. Вірили, що чарівниця може вилікувати дитину, в якій відьма-вампір (*strix*) висмоктала кров, а біла колючка (*alba spina*) допомагає відвернути усілякі біди¹⁸⁹.

Не слід думати, що лише представники нижчих прошарків суспільства відчували страх перед забобонами та вірили у магію. Імператор Август довіряв

¹⁷⁷ Ibid., Otho 4; Tac., Hist. I, 22.

¹⁷⁸ Suet., Tit. 9, 2.

¹⁷⁹ Tac., Hist. II, 62.

¹⁸⁰ Suet., Vit. 14, 4.

¹⁸¹ Dio Cass., LXVI, 9.

¹⁸² Juv. VI, 577.

¹⁸³ Suet., Dom. 10, 3.

¹⁸⁴ Tert., De Idol. IX.

¹⁸⁵ Hor., Epist. II, 2, 208–209.

¹⁸⁶ Plin., NH, XXVIII (X) 44 (за виданням: *Plinius C. Secundus. Natvralis historia. Lipsiae, 1897. Vol. IV: Libri XXIII–XXX.*)

¹⁸⁷ Hor., Sat. I, 5, 99.

¹⁸⁸ Ibid. II, 3, 288–292.

¹⁸⁹ Ov., Fast. VI, 129–168.

пророчим снам та різним прикметам. Він був переконаний, що від блискавки може захистити шкіра тюленя (*vituli marini*) і носив її завжди із собою¹⁹⁰. Тіберій використовував з цією ж метою лавровий вінок¹⁹¹. Нерон, як ми зазначали, вірив у чарівну силу якоїсь фігурки. Доміціан усе життя прожив зі страхом перед роком, днем та навіть годиною, що були передбачені йому ще у дитинстві як час його смерті¹⁹². Імператор Каракалла постійно консультувався з оракулами, магами та астрологами (*ἀστρονόμους*)¹⁹³.

* * *

Таким чином, період принципату – це не стільки час занепаду римської релігії, скільки час її відродження. Римський уряд, сприймаючи релігію як один з вирішальних факторів стабільності у державі, проводив послідовну політику, спрямовану на відновлення та збереження традиційних релігійних церемоній. При цьому нагляд держави за релігійним життям посилювався. Під контроль уряду переходять жрецькі колегії. Більше зусиль докладається для підтримання у належному стані культових споруд. Будуються і нові храми, але це будівництво стосується здебільшого обожнених імператорів чи іноземних божеств. Зростає значення культу богів та богинь, які з тієї чи іншої причини були особливо близькі імператору, але перебували раніше у затінку: Аполлона, Діани, Венери, Марса, Миру. Важливою рисою релігійної політики стало запровадження культу імператора. Щодо іноземних культів політика уряду еволюціонувала від рішучої протидії за Августа до невтручання, а згодом і певної підтримки за його наступників. Імператори змушені були брати до уваги духовні потреби населення держави, тому іноземні культу розвиваються, по суті, безперешкодно. Однак і тут критерієм було забезпечення стабільності у державі та можливість контролювати даний культ. Якщо та чи інша релігія цим вимогам не відповідала, уряд рішуче застосовував репресивні заходи, як це бачимо на прикладі друїдизму та християнства. Поширення у суспільстві різних забобонів, зокрема астрології та магії, залишалось, ймовірно, на звичайному рівні. Не слід применшувати і вплив стоїцизму на римську релігію в період ранньої імперії.

¹⁹⁰ Suet., Aug. 90–92.

¹⁹¹ Ibid., Tib. 69.

¹⁹² Ibid., Domit. 14–16.

¹⁹³ Herodian IV, 12.

**THE RELIGIOUS POLICY OF THE ROMAN GOVERNMENT
IN THE PERIOD OF THE PRINCIPATE (Ith–IIth CENTURIES B.C.):
TRADITIONAL AND FOREIGN CULTS**

Oleh PETRECHKO

The Ivan Franko National University of L'viv,
the Chair of Archeology and the Ancient World History

The article addresses the evolution of the religious policy of the Roman government in the period of the principate. It ascertains that the state's supervision over the religious life has intensified during the given time. The priestly collegiums were controlled by the government. More efforts were made to keep the cult buildings in good condition. The cult significance of such gods and goddesses as Apollonius, Diana, Venus, Mars, and Pax increases. For various reasons they were especially cherished by the emperor, yet remained less visible to the public. The establishment of the cult of the emperor became an important trend of the religious policy. As to the foreign cults, the government's policy altered from counteraction during the Augustus' ruling, to non-interference and later to some support in his successors' times. The emperors were obliged to take into consideration the spiritual needs of the state's population. So, in general, the foreign cults developed freely. Nevertheless, the need to ensure stability in the state and possibility to keep the cult under control were among the considerations. If a religion did not meet these requirements, the government used repressive actions, as it can be seen from the example of the Druidism and Christianity.

Key words: Rome, principate, religious policy, religious cults.

**РЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА РИМСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА
В ЭПОХУ ПРИНЦИПАТА (I–II века н. э.):
ТРАДИЦИОННЫЕ И ИНОЗЕМНЫЕ КУЛЬТЫ**

Олег ПЕТРЕЧКО

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра археологии и истории древнего мира

В статье рассматривается эволюция религиозной политики римского правительства в эпоху принципата. Установлено, что надзор государства над религиозной жизнью усилился. Под контроль правительства переходят жреческие коллегии. Больше усилий прилагается для поддержания в соответствующем состоянии культовых сооружений. Возрастает значение культа богов и богинь, которые по той или иной причине были особенно близки императору, но ранее пребывали в тени: Аполлона, Дианы, Венеры, Марса, Мира. Существенной чертой религиозной политики стало развитие культа императора. Относительно иноземных культов политика правительства эволюционировала от решительного противодействия во времена Августа до невмешательства, а позднее и некоторой поддержки его преемников. Императоры вынуждены были считаться с духовными потребностями населения страны. Поэтому

иноземные культы развиваются, фактически, беспрепятственно. Но и тут критерием стало обеспечение стабильности в государстве и возможность контролировать этот культ. Если та либо иная религия не отвечала этим требованиям, правительство решительно применяло репрессивные средства, как в случае друидизма и христианства.

Ключевые слова: Рим, принципат, религиозная политика, религиозные культы.

Стаття надійшла до редколегії 19.02.2007

Прийнята до друку 18.12.2008